

Nekuda, Vladimír

Příspěvek k charakteristice středověké zemědělské usedlosti na Moravě

Archaeologia historica. 1976, vol. 1, iss. [1], pp. 33-48

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139131>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20240822

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Příspěvek k charakteristice středověké zemědělské usedlosti na Moravě

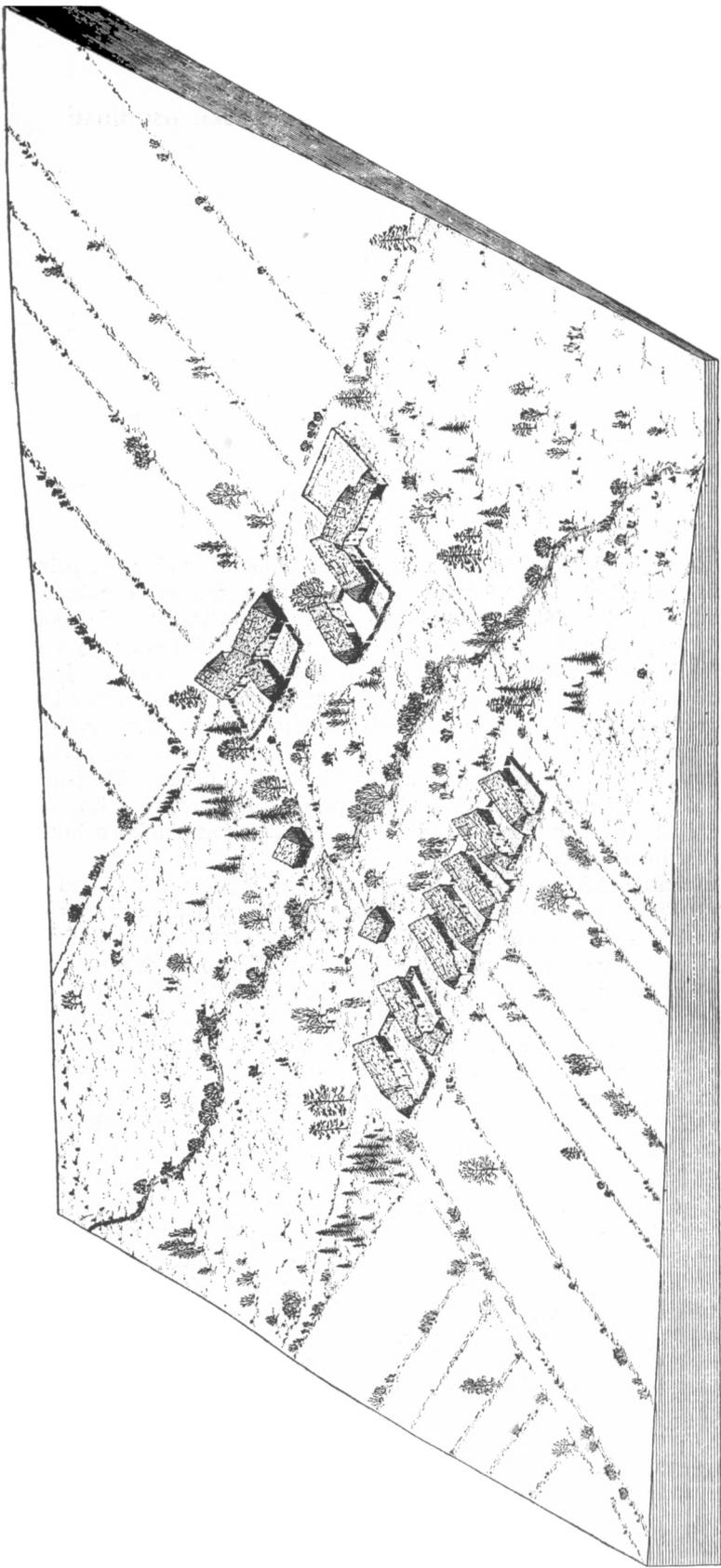
VLADIMÍR NEKUDA

Historicko archeologický výzkum zaniklých zemědělských osad přináší řadu zcela nových poznatků. Kromě přesné topografie a množství nálezů hmotné kultury vystupují čím dále tím více do popředí poznatky o hospodářských a společenských poměrech, které vyplývají ze sídlištní situace, z vybavení jednotlivých objektů a za zvláště příznivých okolností ze sídliště jako celku. Jestliže rolnické hospodářství bylo základní výrobní buňkou feudální společnosti, je přirozené, že při výzkumu zemědělského sídliště jsou stavby sloužící zemědělskému hospodaření prvořadě důležitosti. I když dosavadní archeologické výzkumy přinesly již řadu poznatků k vývoji obydlí,¹ přece stále jsme postrádali doklady o situaci dvora a vzájemném uspořádání obytných a hospodářských objektů, které spolu s domem tvoří základní zemědělskou sídelní a také výrobní jednotku – *usedlost*.

Otázkou zemědělské usedlosti, zejména jejími typy, se dosud zabývala hlavně etnografie² a sídelní geografie.³ Práce obou vědních oborů neměly však oporu v archeologickém materiálu, neboť výzkumy vesnických sídlišť byly na Moravě zahájeny teprve před patnácti léty. Díky těmto výzkumům možno již dnes podat jak půdorys domu, tak i rozložení hospodářských staveb. Z nálezových okolností vyplývá, že pro tvar zemědělských usedlostí byly rozhodujícím činitelem především hospodářské poměry a nikoliv etnické nebo kmenové zvláštnosti. Dosavadní archeologické výzkumy na lokalitách zaniklých středověkých osad na Moravě již zachytily různé formy zemědělské usedlosti a vnaší rovněž světlo do jejich výchozí podoby. Zejména výzkumem lokality Pfaffenschlag byla získána úplná sídelně-geografická charakteristika jak jednotlivých usedlostí, tak i celé vesnice.

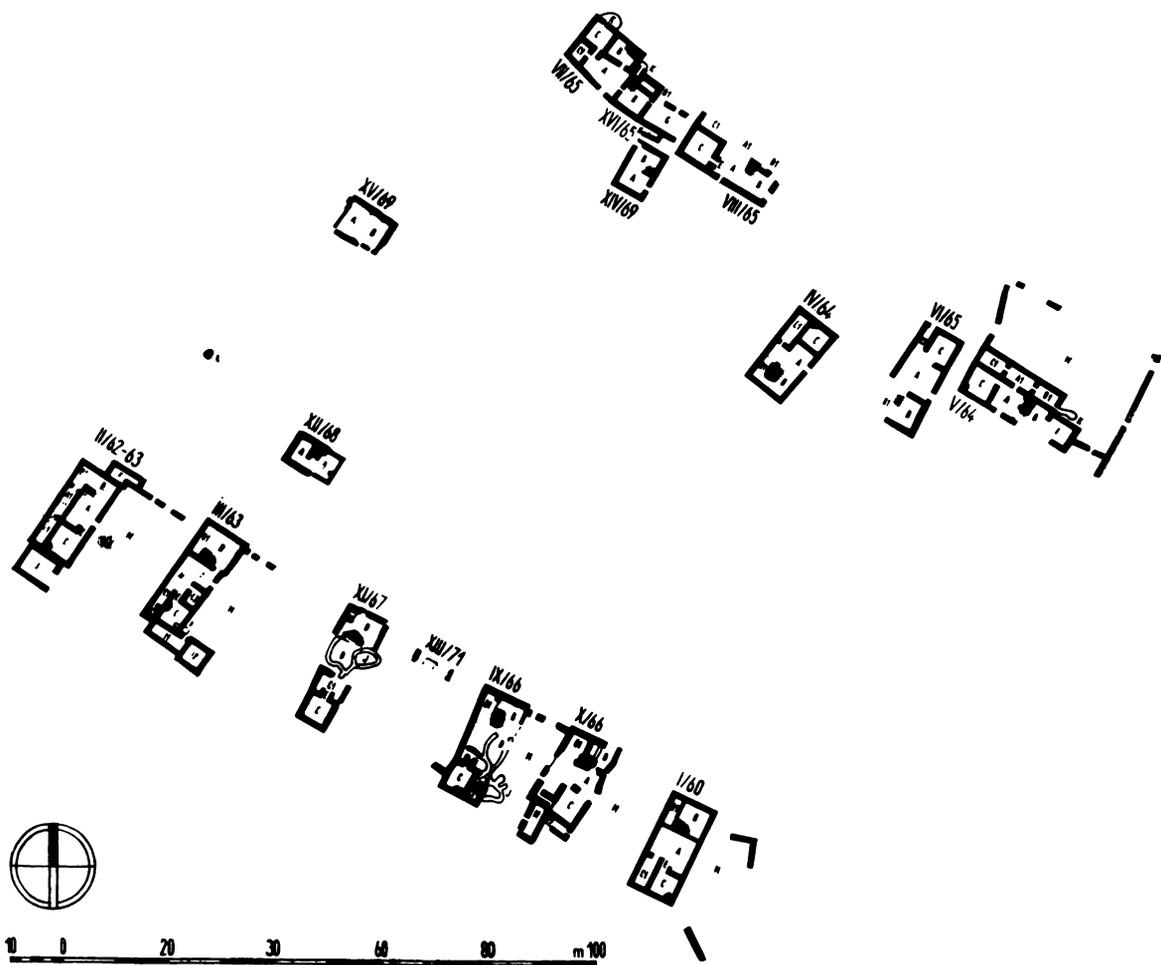
Usedlosti v Pfaffenschlagu byly uspořádány jednak v pravidelné řadě podél okraje údolní nivy na pravém břehu potoka, jednak nepravidelně na levém břehu. Nepravidelnost zde byla způsobena nerovností terénu. Orientace usedlostí na pravé straně potoka byla štíťová, zatímco na levé straně měly usedlosti orientaci také okapní (obr. 1).

Převládajícím typem byly v Pfaffenschlagu usedlosti *jednořadové*. Hospodářská část se napojovala na dům ve směru podélné osy a měla samostatnou střechu i samostatný vchod (obr. 2). Pouze dvě usedlosti (III/63 a IX/67) byly hákového typu. Usedlost III/63 měla dvě hospodářské budovy, které svíraly s obytnou částí, umístěnou vpředu, pravý úhel (obr. 2). Usedlost IX/67 měla za obytnou částí špýchar, k němuž přiléhala v pravém úhlu menší stavba (obr. 2).

PPAFFENSCHLAG - REKONSTRUKCE STAVU OSADY NA ZACÄTKU XV. STOL. - AXONOMETRIE VRSTEVNICOVEHO MODELU

Obr. 1. Praftenschlag. Rekonstrukce středověké vesnice. Kreslil ing. Z. Špičák.

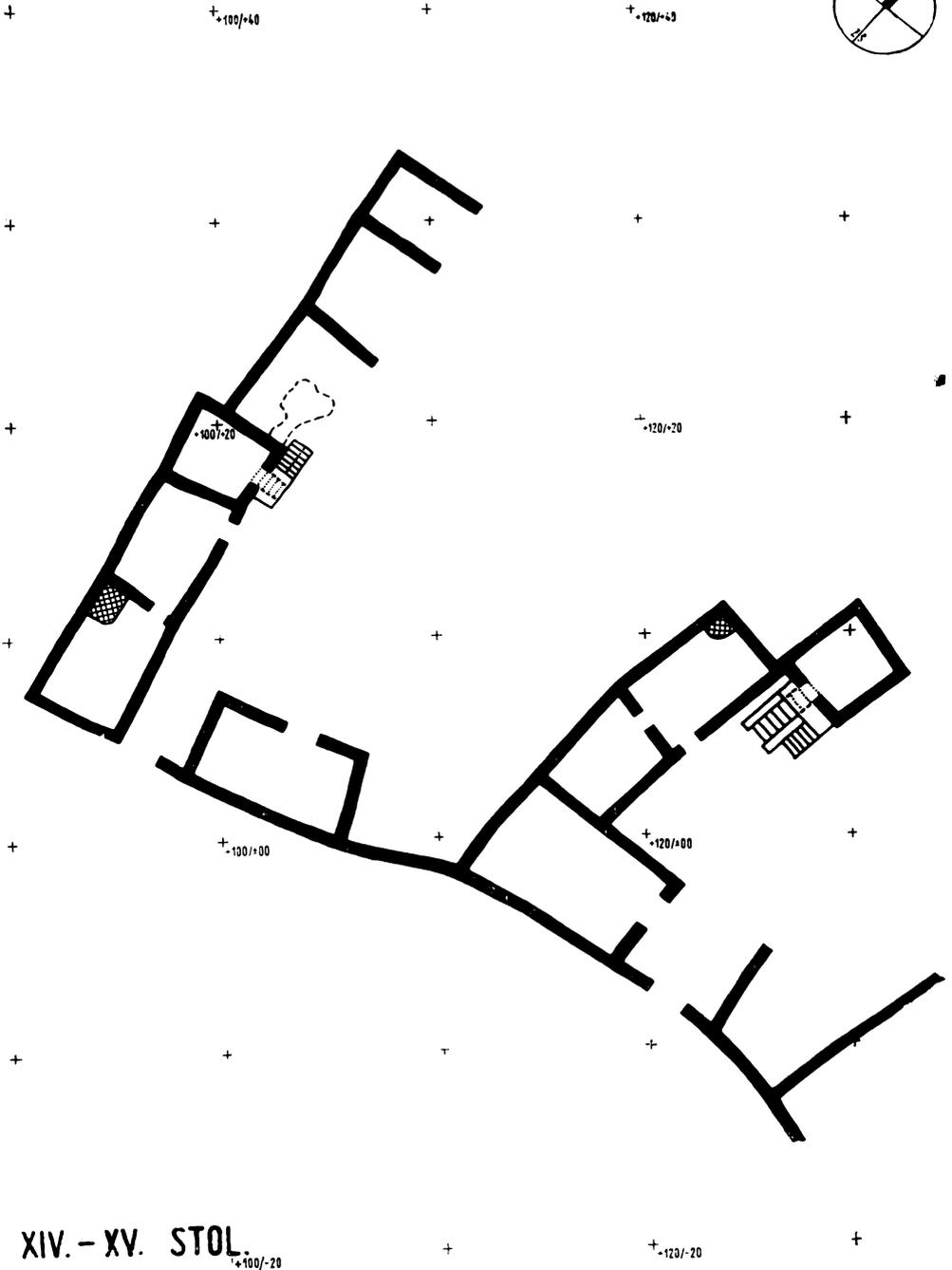
Obr. 2. Pfaffenschlag. Půdorys středověké vesnice. Kresba ing. Z. Špičák.

Zvláštní uspořádání měla jednořadová usedlost č. XI/67. Obytná část stála vpředu, zatímco dvě hospodářské budovy byly za obytnou částí pod samostatnou střechou (obr. 2).

Základní orientace domů byla štítová. Průčelí usedlostí na pravé straně potoka byla vůči návsí opatřena vchody a vjezdy do dvora, takže dvůr byl obestaven u jednořadových usedlostí ze dvou, u hákových ze tří stran, zatímco zbývající strany uzavíraly velmi pravděpodobně ploty nebo dřevěné ohrady. Plocha dvora zde přesahovala 400 m².

Usedlosti v Pfaffenschlagu mají svůj počátek ve druhé polovině 13. století. Je velmi pravděpodobné, že základním typem zde byla usedlost jednořadová, z níž se v průběhu 14. století začala vyvíjet usedlost háková.

Při výzkumu zaniklých Mstěnic byly doposud zachyceny čtyři zemědělské usedlosti, avšak pouze dvě byly prozkoumány úplně. Domy měly štítovou orientaci vůči komunikaci.

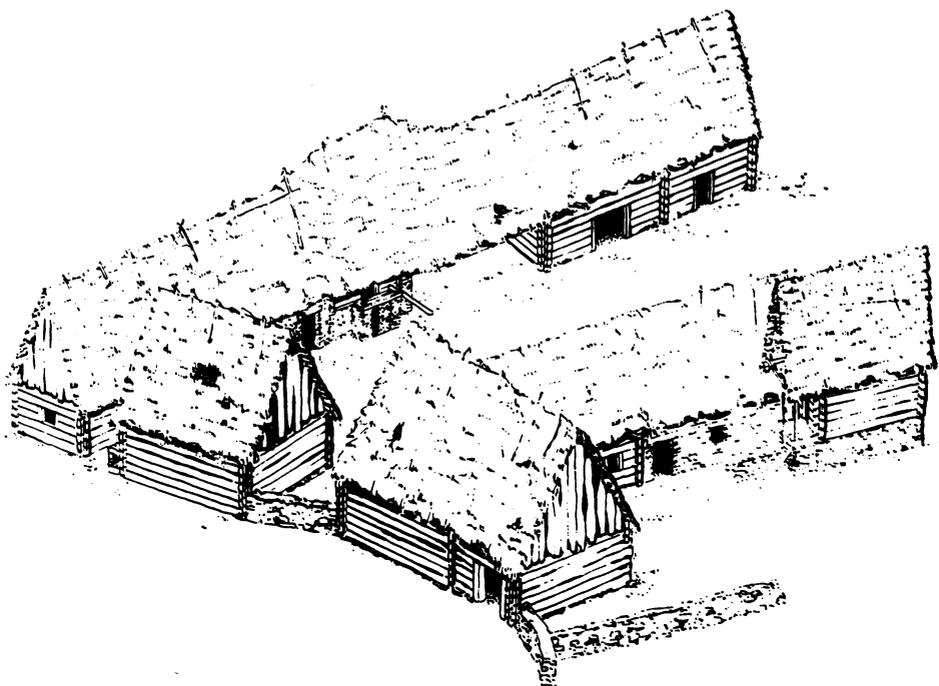

XIV. - XV. STOL.
+100/-20

+120/-20

Obr. 3. Mstěnice. Půdorys usedlosti II/64 a III/71. Kresba ing. Z. Špičák.

Usedlost II/64 možno zařadit k typu usedlosti úhlové dvoustranné. Základ tvořil trojdílný dům komorového typu, se síní uprostřed, s jizbou a komorou po stranách. Na dům ve směru podélné osy navazovala 15 m dlouhá hospodářská budova, členěná na tři prostory, samostatně přístupná ze dvora. Na jižní straně dvora byla další volně stojící budova, která s obytnou částí svírala pravý úhel. Prostor mezi domem a touto budovou sloužil za vjezd do dvora a byl velmi pravděpodobně opatřen vraty. Plocha dvora činila 513 m² (obr. 3).

Obr. 4. Mstěnice. Rekonstrukce usedlosti II/64 a III/71. Kresba ing. Z. Špičák.

Usedlost III/71 představuje přechodný typ od usedlosti hromadné k usedlosti hákové. Vpředu na jižní straně stála hospodářská budova s okapní orientací vůči komunikaci. Na tuto stranu se napojovala ohradní zeď dvora s vjezdovou bránou. Je pravděpodobné, že prostor vjezdové brány byl zastřešen. K této domněnce nás vede žlab, který respektoval směr hospodářské budovy a byl rovněž stejně dlouhý (obr. 3). Plocha dvora zaujímala asi 324 m².

Obytná část se napojovala přímo na budovu hospodářskou a skládala se ze dvou místností. Třetí část domu – komora, stála ještě samostatně v těsné blízkosti domu, opět v pravouhlé dispozici a byla zahloblena. Vstup ze dvora do zahlobené části komory umožňovaly schody. Zachytili jsme zde situaci, kdy komora stála ještě stranou obydlí (obr. 3, 4).

Pro datování usedlosti III jsou důležité obilní jámy č. 15, 223 a 225, které byly pod základy obytné části.

Datování:

Objekt 15 obsahoval 10 okrajových střepů z různých hrnců, 4 zlomky zvonovitých poklic, 6 den, 2 zlomky uch oválného profilu, 18 výdutí, 4 střepy

z okraje láhve a 2 střepy z pohárů. Tento keramický soubor není jednotný. Menší skupina obsahuje tuhu, zatímco převážná část byla vyrobena z hrubší zrnité hlíny s příměsí slídy. Složení keramického souboru svědčí o tom, že jáma byla zasypána před stavbou domu usedlosti III. Mezi nejstarší zlomky patří okrajové střepy s profilem dvojkónickým (inv. č. 48467) a kalichovitým (48550, obr. 6, č. 1). Nejmladší okrajové střepy mají okraje svisle vytažené (obr. 6, č. 3) na vnější straně profilované (inv. č. 48468–9). S keramikou ještě mladohradištního charakteru se vyskytují již zlomky z typologicky pokročilejších nádob a také s jinou úpravou hmoty. Pokusíme-li se o absolutní datování zásepů jámy č. 15, muselo k tomu dojít nejpozději koncem 13. století.

Další pro datování důležité jámy č. 225 a 16/2 obsahovaly jen mladohradištní střepy s bohatým obsahem tuhy (obr. 6, č. 4).

Také jáma č. 20 měla jeden tuhový okrajový střep (č. 57799, obr. 6, č. 2), mladohradištního charakteru.

Obilní jáma č. 223 obsahovala převážně střepy různých den, zlomek zvonovité poklice a zlomky výdutě, zdobené obvodovými rýhami a plastickými žlábkami.

Na základě těchto nálezů lze klást dobu vzniku usedlosti na konec 13. století.

Také výzkum zaniklé středověké vesnice Konůvk y přinesl důležité poznatky ve vzhledu středověké vesnice. Z půdorysné situace doposud odkrytých objektů vyplývá, že usedlosti byly hákového typu. Na dvojdílné domy, orientované okapovou stranou vůči komunikaci, navazovala kolmo směrem do dvora třetí část – jistě hospodářského charakteru (obr. 8). Vjezdy do dvorů byly po levé straně domu a je víc než pravděpodobné, že byly opatřeny bránami nebo vraty.

Vznik těchto usedlostí spadá do II. poloviny 13. století, zánik do století 15.

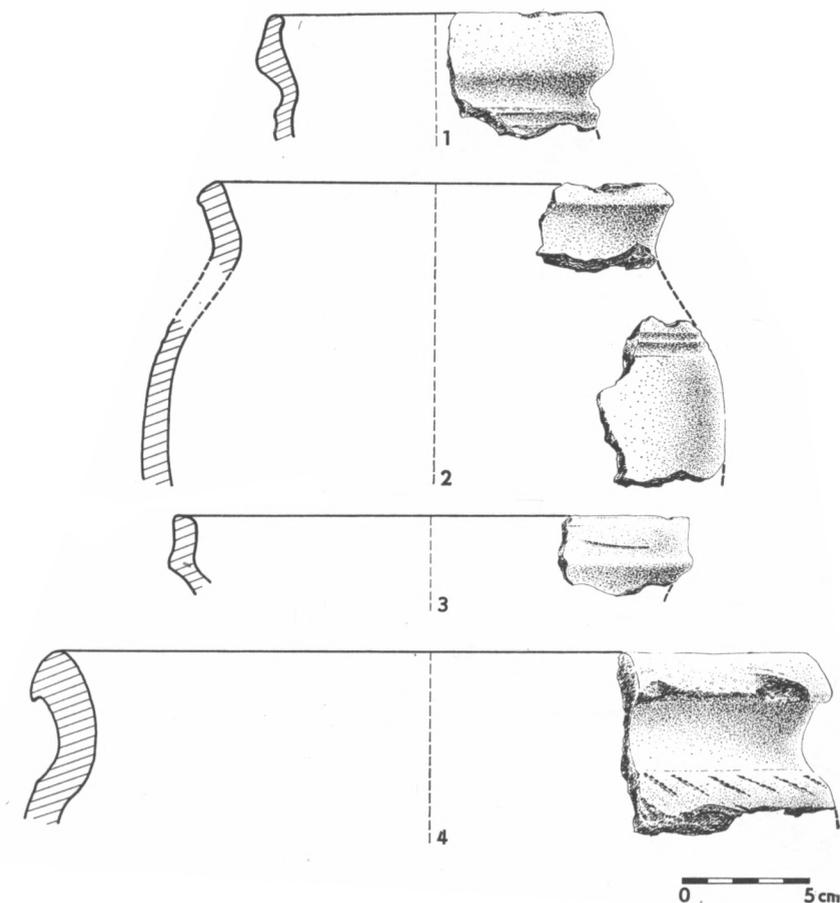
Porovnáme-li situaci v Konůvkách s usedlostmi ve Mstěnicích i Pfaffen-schlagu zjišťujeme, že usedlosti v Konůvkách se lišily především okapní orien-

Obr. 5. Mstěnice. Základy usedlosti III/71 po skrytí orníční vrstvy. Foto autor.

tací obytné části vůči komunikaci. Je pozoruhodné, že tato situace byla typická pro střední a jihovýchodní Moravu i začátkem 19. století.

Usedlosti v Pfaffenschlagu a ve Mstěnicích měly několik společných rysů. V první řadě to byla *štíťová orientace* vůči komunikaci. Této otázce byla věnována pozornost jak ze strany etnografů (Schier,⁵ Pražák⁶) tak i historiků umění (např. Menci⁷). Nedostatek archeologických pramenů způsobil, že některé názory dnes již neplatí. Např. Pražák soudil, že pronikání štítu je u venkovských staveb pozdějšího data a jeho začátek klade do 16. století. Výzkum v Pfaffenschlagu a ve Mstěnicích však prokázal, že domy se štítovou orientací existovaly již na konci století 13.

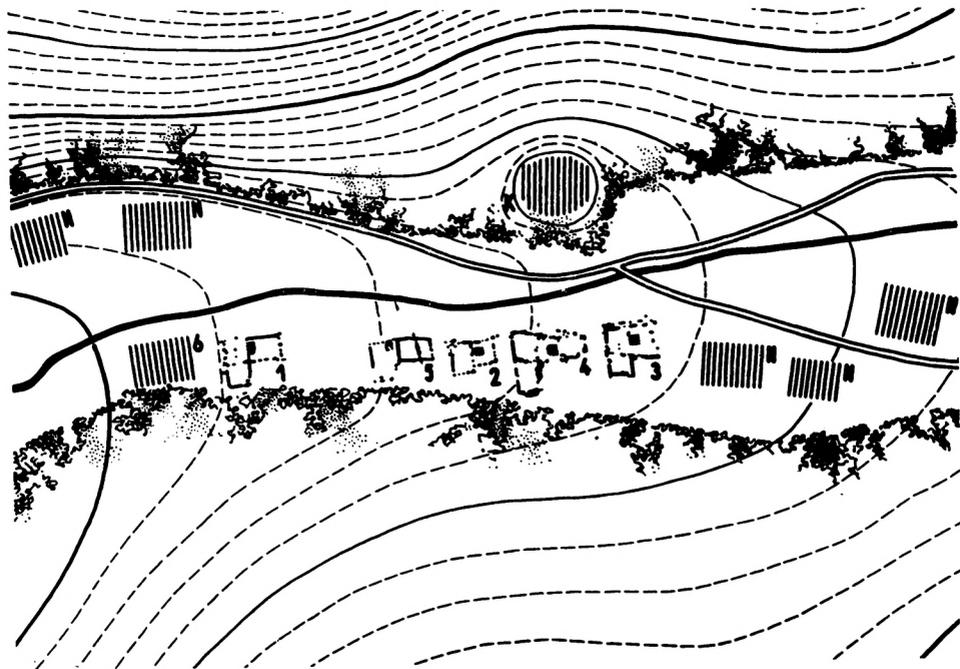

Obr. 6. Mstěnice. Keramické nálezy z obilních jam č. 15, 20 a 225. Kreslil J. Bakala.

Dalším prvkem, se kterým jsme se setkali na všech třech zkoumaných sídlištích (tj. ve Mstěnicích, Pfaffenschlagu a Konůvkách) je komora, nazývaná též špýchar nebo klef. Tuto důležitou a prastarou součást usedlosti, kterou Niederle⁸ považoval za integrující charakter slovanského domu, zachycujeme ve dvou stadiích. V jednom případě stála komora ještě oddělena od obytného domu

Obr. 7. Mstěnice. Základy za-
hloubené komory usedlosti III/71.

Obr. 8. Konůvky. Půdorysy odkrytých usedlostí. Kreslil ing. Z. Spižák.

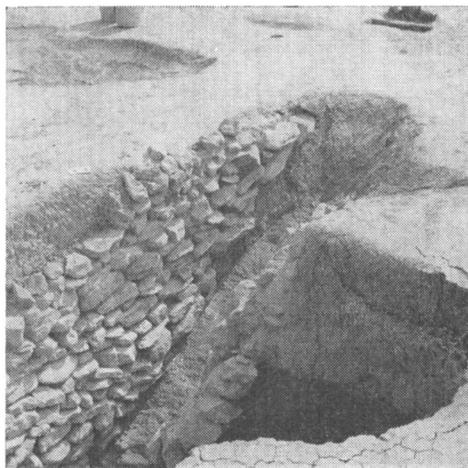
(usedlost III ve Mstěnicích, usedlost XI v Pfaffenschlagu), ve druhém pak ji nacházíme již spojenou s obydlím (usedlost II ve Mstěnicích, v Pfaffenschlagu a v Konůvkách většina usedlostí). Z této situace vyplývá, že trojdílný dům vznikl postupně. Jeho počátky jsou spojeny se změnami, které v průběhu 13. století ovlivnily ekonomické i sociální postavení rolníka. Komory ve Mstěnicích i v Pfaffenschlagu byly postaveny z kamene. I to svědčí o významu této budovy v rámci středověké usedlosti.

Ve Mstěnicích byla zjištěna u obou usedlostí ještě samostatná budova o rozměrech 9×5 m, kterou z jiných výzkumů na Moravě zatím neznáme. Jedná se velmi pravděpodobně o stodolu, do níž se ukládalo požaté obilí. O existenci stodol svědčí i prameny písemné, které se zmiňují o stodolách již od 12. století.

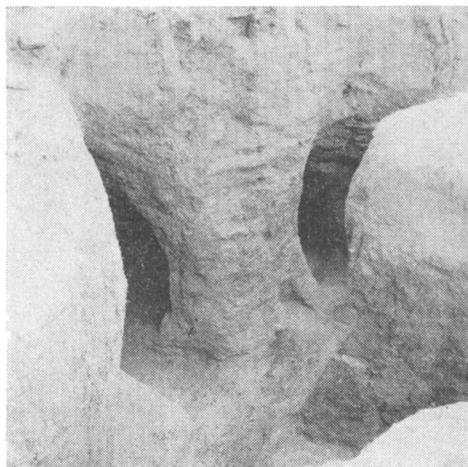
Ze všech hospodářských budov byly pro zemědělce zvláště důležité chlévy. V Pfaffenschlagu se napojovaly na obytnou část jako samostatné budovy. Ob-

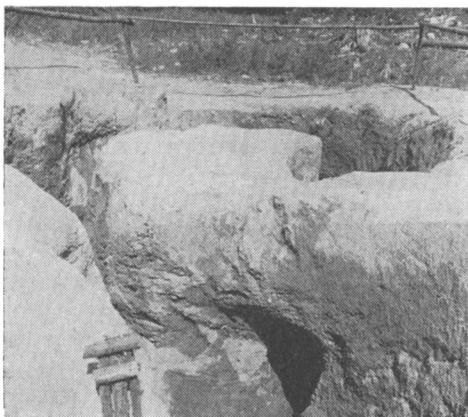
Obr. 9. Pfaffenschlag. Sklep v usedlosti III. Foto autor.

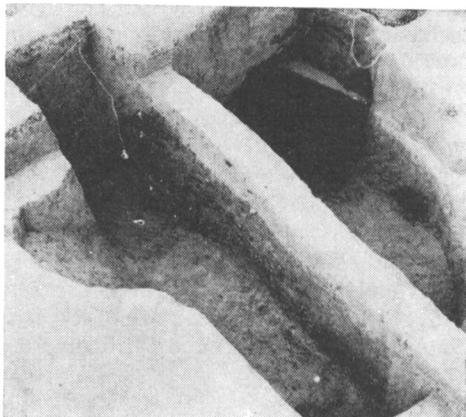
Obr. 10. Mstěnice. Vstup do podzemní chodby – lochu. Foto autor.

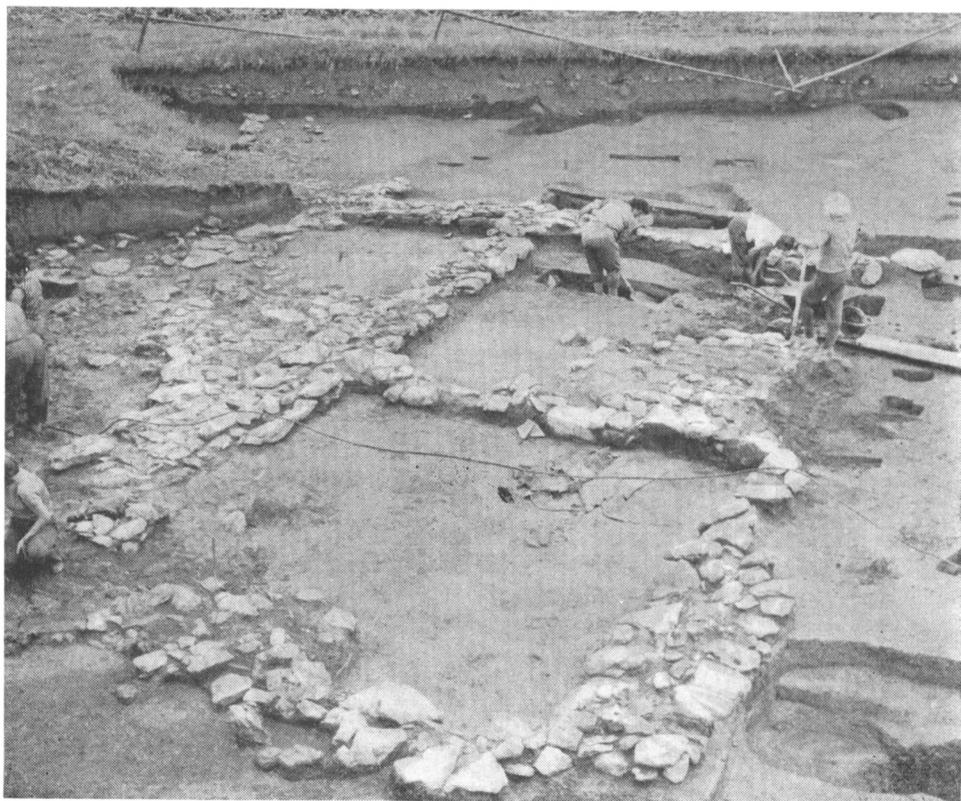
Obr. 11. Pfaffenschlag. Podzemní chodba v usedlosti IX. Foto autor.

Obr. 12. Pfaffenschlag. Podzemní chodba v usedlosti XI. Foto autor.

Obr. 13. Mstěníce. Zahloubený objekt před vyústěním podzemní chodby. Foto autor.

Obr. 14. Mstěníce. Část usedlosti IV/72 (výzkum nedokončen). Foto autor.

dobná byla situace v usedlosti II ve Mstěnicích. V usedlosti III byl chlév pravděpodobně pod jednou střechou s částí obytnou.

V Pfaffenschlagu i ve Mstěnicích byly součástí zemědělských usedlostí také sklepy nebo „lochy“. Tyto podzemní prostory sloužily k uskladňování těch potravin, které vyžadovaly chlad, jako např. mléko. Na obou lokalitách byly sklepy přístupné z vnitřku domu, ale jejich prostor byl zahlouben mimo půdorys domu. Jejich tvar byl většinou nepravidelný, ale i pravidelný čtyřúhelník s plošnou výměrou od 1,4 m² až do 8,4 m². V Pfaffenschlagu byl vnitřní prostor u dvou sklípků vyzděný (usedlost III, obr. 9, V). Složitější a pracovní mnohem náročnější bylo vybudování podzemních chodeb tzv. „lochů“. Zatímco v Pfaffenschlagu sloužily podzemní chodby až do zániku vesnice, byly lochy ve Mstěnicích už v 15. století zasypány a jejich existence je spjata se starší fází. Na obou dvou lokalitách mají chodby řadu společných znaků. Vstup do nich se rampovitě svažoval. Boční stěny byly v otevřené části vyzdívané (obr. 10), v podzemí pak byly hloubeny v rostlém terénu (obr. 11), v Pfaffenschlagu byla část tesána i ve skále. Zatímco v Pfaffenschlagu tvořily chodby v podzemí nepravidelný ovál, takže vchod i východ byl totožný, měla podzemní chodba ve Mstěnicích tvar oblouku, jehož konce ústily na povrch. Na obou lokalitách měly chodby boční výklenky. Jejich napojení na rolnickou usedlost svědčí o tom, že musely mít praktický význam.

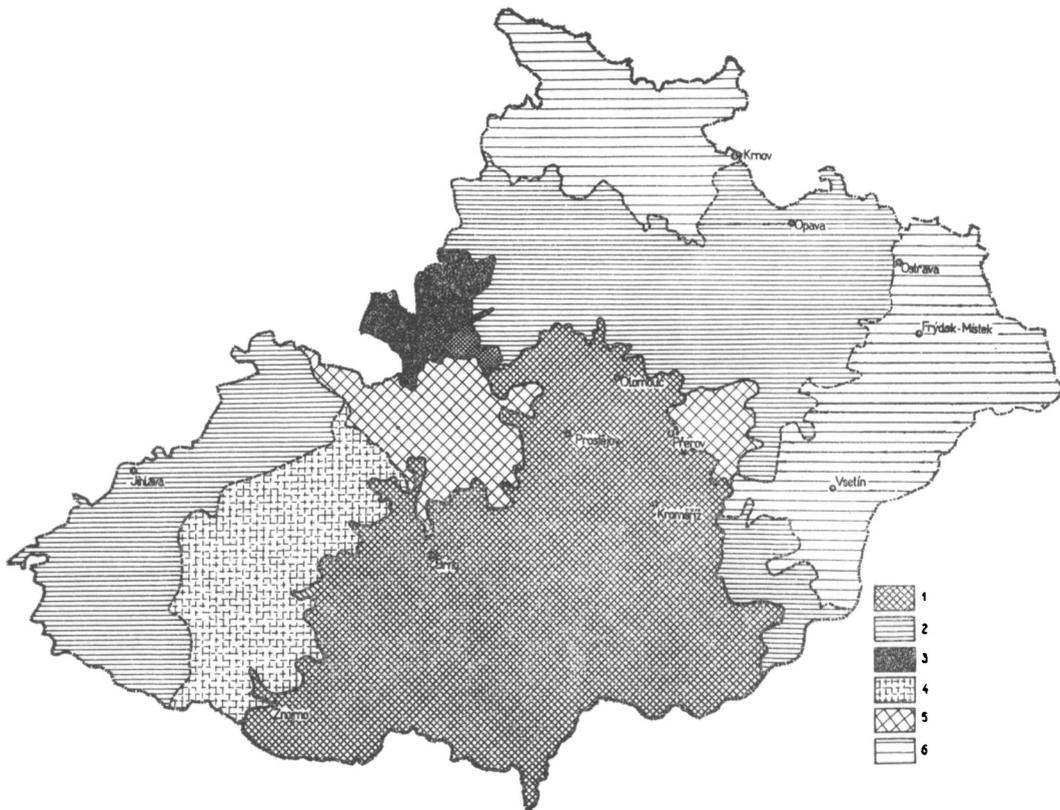
Z dosavadních poznatků o středověké usedlosti vyplývá, že další výzkumnou prací bude třeba zaměřit na osvětlení období, v němž dochází k přeměně zemědělských sídlišť občinného charakteru v sídliště s individuálními usedlostmi. Tyto změny musely proběhnout v období 11.–12. stol., neboť část raně středověkého sídliště ve Mstěnicích nám sice představuje již objekty prostorově oddělené, ale bez vlastních dvorců s orientací vůči společné návsi. Ještě výrazněji byly odděleny sídelní objekty starší osady v Pfaffenschlagu, kde domy s hospodářskými objekty stály velmi pravděpodobně ve dvou souběžných řadách.

Kromě výzkumu v Pfaffenschlagu nebyl půdorys ostatních zemědělských osad odkryt úplně. To je jistě nedostatek k vyvození obecnějších závěrů. Přesto se domnívám, že dosavadní průběh výzkumu přinesl dostatek dokladů, že s rozvojem hospodářských poměrů se měnila i zemědělská usedlost. Zavádění emphyteuse znamenalo hospodářskou i sociální přestavbu vesnice, k níž docházelo nejen u nás, ale v celé střední Evropě. Tyto změny měly význam pro postavení zemědělce, který z nevolníka se stal poddaným. To se projevilo také ve vzestupu zemědělské výroby, neboť poddaný měl větší zájem na práci než nevolník.

Konfrontujeme-li dosud získané typy středověkých zemědělských usedlostí s mapami stabilního katastru, tj. zhruba se situací z konce 18. a začátku 19. stol., zjišťujeme, že usedlosti jednořadové byly téměř vytlačeny členitějšími typy. Naopak usedlosti hákové zaujímaly širokou oblast jižní Moravy a patřily k nejrozšířenějším usedlostem na území, které se zhruba kryje se starým sídelním územím (obr. 15).

Typy zemědělských usedlostí na Moravě mají analogie především v Dolním Rakousku a na Slovensku. To nepochybně souvisí s celkovým kulturním vývojem středního Podunají, jak zdůraznil již V. Frolec⁹ při studiu interetnických vztahů v lidovém stavitelství a zejména při sledování vývoje a rozšíření domu komorového typu.

Z tohoto stručného přehledu dosavadních poznatků o středověké zemědělské usedlosti na Moravě vyplývá závažnost hmotných pramenů jak pro poznání a objasnění života středověké vesnice, tak i pro hospodářské a společenské postavení poddaného obyvatelstva.

Obr. 15. Oblasti geografických typů selského domu na Moravě a ve Slezsku podle map stabilního katastru z let 1824–1841.

1. Oblast hákové usedlosti s průčelní orientací. 2. Oblast dvou-, troj- a čtyřstranné a podkovovité usedlosti se štitovou orientací. 3. Oblast čtyřboké usedlosti. 4. Oblast troj- a čtyřstranné, resp. podkovovité usedlosti s vyznáním hákového typu s okapní orientací. 5. Oblast hákové usedlosti s uzavřenými dvory (na Boskovsku se značným přimíšením trojstranného typu). 6. Oblast troj- a čtyřstranné usedlosti s přechodem do typu hromadného a jednotné usedlosti.

Poznámky

- 1 Srv. např. A. Hejna, K otázce západoslavanských obytných stavení a sídlišť v období raného feudalismu, Vznik a počátky Slovanů (dále VPS) II, 195., str. 229–257. — A. Pitterová, K některým problémům slovanského domu a vesnice, VPS, I, 1956, str. 158–167. — Táž, Vývoj základních půdorysných typů tradičního domu na území ČSSR ve světle archeologických výzkumů, Český lid 52, 1965, str. 275–295. — Z. Smetánka, Současný stav archeologického výzkumu hmotné kultury zemědělských osad X.–XV. stol. v Čechách, Československý časopis historický XIII, 1965, str. 250 n. — Týž, Archeologický výzkum středověké vesnice v Čechách, Zaniklé středověké vesnice v ČSSR I, Uh. Hradiště 1971, str. 24–25.
- 2 Pražák, K problematice základních půdorysných typů lidových staveb v Československu, Čsl. etnografie VI, 1958, str. 219–236, 331–360.
- 3 Z. Láznička, Příspěvek k sídelně zeměpisné charakteristice moravskoslezské zemědělské usedlosti na sklonku feudalismu, Časopis Mor. musea, vědy společenské, XLVII, 1962, str. 77–94.
- 4 D. Šaurová, Systematický výzkum zaniklé středověké vesnice Konůvky na Slavkovsku, Zaniklé středověké vesnice v ČSSR 1, str. 174.
- 5 B. Schier, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Liberec 1932.

- 6 V. Pražák, Vliv sociálně-hospodářského faktoru na vznik štítu v lidové architektuře, Národopisný věstník československý 31, 1949–50, str. 217–238.
- 7 V. Mencl, Lidová architektura, Zprávy památkové péče IX, 1949, str. 1–43.
- 8 L. Niederle, Slovanské starožitnosti, díl I, sv. 2, str. 743 n.
- 9 V. Frolec, Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají, Rozpravy CSAV, řada společ. věd 1970, seš. 3, str. 46–47, 57. — Týž, Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku, Brno 1974.

Zusammenfassung

Ein Beitrag zur Charakteristik der mittelalterlichen Gehöftformen in Mähren

Die historisch-archäologische Erforschung erloschener landwirtschaftlicher Siedlungen bringt eine Reihe neuer Einsichten. Neben der genauen Lokalisierung und den zahlreichen Funden von Gegenständen der materiellen Kultur treten in steigendem Mass Erkenntnisse der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnisse in den Vordergrund, die sich aus der Siedlungslage, der Ausstattung der einzelnen Siedlungsobjekte und unter besonders günstigen Umständen aus der Siedlung als Ganzem ergeben. Nachdem die Bauernwirtschaft die Produktionszelle der feudalen Gesellschaft war, ist es begreiflich, dass die landwirtschaftlichen Objekte im Vordergrund des Interesses der Erforschung mittelalterlicher Siedlungen stehen. Obwohl die bisherigen archäologischen Untersuchungen bereits eine Reihe wichtiger Daten über die Entwicklung der ländlichen Behausung gebracht haben, vermissen wir noch immer Belege für die Disposition des Hofes und die gegenseitige Anordnung der Wohn- und Wirtschaftsobjekte, deren Komplex die elementare landwirtschaftliche und Produktionseinheit bildete — das G e h ö f t.

Mit der Frage der Bauerngehöfte und ihrer verschiedenen Typen haben sich bisher vor allem die Ethnographie und die Siedlungsgeographie befasst. Die Arbeiten dieser beiden Wissenszweige konnten sich jedoch kaum auf archäologisches Material stützen, denn die systematischen Untersuchungen ländlicher Siedlungen wurden in Mähren erst vor fünfzehn Jahren eingeleitet. Dank diesen Untersuchungen lassen sich heute die Grundrisstypen des Hauses und der Wirtschaftsbauten bestimmen. Die Fundumstände besagen, dass die Formen des Bauerngehöftes in erster Linie von wirtschaftlichen Faktoren entscheidend bedingt wurden, und keineswegs von ethnischen oder Stammesbesonderheiten. Die archäologischen Forschungsergebnisse an Örtlichkeiten abgekommener Siedlungen Mährens konnten verschiedene Typen des Bauerngehöftes festhalten und tragen zur Klärung ihrer Ausgangsformen bei. Es war vor allem die Untersuchung der Dorf-wüstung Pfaffenschlag, die eine komplette siedlungsgeographische Charakteristik sowohl der einzelnen Gehöfte als auch des ganzen Dorfes gebracht hat.

Die Gehöfte lagen in Pfaffenschlag einerseits in einer regelmässigen Reihe am Rand der Talebene das rechte Bachufer entlang, andererseits am linken Bachufer, wo ihre unregelmässige Anordnung von der Unebenheit des Geländes verursacht worden war. Am rechten Bachufer waren die Häuser giebelorientiert, am linken Bachufer gab es auch firstorientierte Objekte.

Der überwiegende Gehöfttyp der Pfaffenschlager Siedlung war der einreihige Streckhof. Der Wirtschaftsteil schloss sich an das Haus im Sinne der Längsachse an, besass ein selbständiges Dach und einen eigenen Eingang. Bloss zwei Gehöfte (III/63 und IX/67) waren sogenannte Hakenhöfe. Das Gehöft III/63 verfügte über zwei Wirtschaftsgebäude, die mit dem vorne liegenden Wohnteil einen rechten Winkel einschlossen. Hinter dem Wohnteil des Gehöftes IX/67 lag ein Speicher, an den ein kleineres Objekt im rechten Winkel ansetzte.

Eigenartig war die Grundrissdisposition des Gehöftes XI/69. Der Wohnteil befand sich vorne, während zwei Wirtschaftsgebäude hinter ihm unter gemeinsamen Dach lagen.

Grundsätzlich waren die Häuser in Pfaffenschlag giebelorientiert. Die Gehöftfassaden am rechten Bachufer waren gegen den Dorfplatz zu mit Eingängen und Hof Türen versehen, so dass der Hof der Streckhöfe von zwei, der Hakenhöfe von drei Seiten umbaut war, während die übrigen Seiten höchstwahrscheinlich von Zäunen oder hölzernen Umfriedungen abgeschlossen wurden.

Die Gehöfte der Wüstung Pfaffenschlag sind in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts entstanden. Man kann annehmen, dass hier noch der Streckhof vorherrschte, aus dem sich im Laufe des 14. Jahrhunderts der Hakenhof zu entwickeln begann.

Bei der Untersuchung der Dorf-wüstung Msténice wurden bisher vier Gehöfte erfasst, aber bloss zwei komplett erforscht. Die Häuser kehrten der Kommunikation die Giebel zu.

Das Gehöft II/64 kann man zum Typ des Zweiseithofes zählen. Die Disposition bestand aus einem zweiteiligen Haus des Kammertyps, mit dem Flur in der Mitte, der Stube und Kammer zu beiden Seiten. An das Haus schloss sich im Sinne seiner Längsachse ein 15 m langes Wirtschaftsgebäude an, das man durch einen eigenen Eingang vom Hof betrat. An der Südseite des Hofes lag ein weiteres frei stehendes Gebäude, das mit dem Wohnteil des Gehöftes einen rechten Winkel einschloss. Der Raum zwischen dem Haus und diesem Objekt diente als Hofenfahrt und war höchstwahrscheinlich mit einem Tor versehen.

Das Gehöft III/71 stellt einen Übergangstyp vom Haufenhof zum Hakenhof vor. Vorn stand an der Südseite ein Wirtschaftsgebäude, mit dem First gegen die Kommunikation gekehrt. An diese Seite schloss sich die Hofmauer mit dem Einfahrtstor an. Wahrscheinlich war der Torraum überdacht. Zu dieser Vermutung führt eine Rinne, die die Richtung des Wirtschaftsgebäudes respektierte und auch gleich lang war (Abb. 3–4).

Der Wohnteil schloss sich unmittelbar an das Wirtschaftsgebäude an und bestand aus zwei Räumen. Der dritte Hausteil – die Kammer – stand noch frei in knapper Nähe des Hauses, abermals im rechten Winkel, und war eingetieft; man betrat sie über Stiegen aus dem Hof. Hier erfassten wir die Entwicklungsphase, in der Kammer noch neben dem Wohnobjekt lag.

Für die Datierung des Gehöftes III sind die Getreidegruben 15, 223, 225 wichtig, die unter den Fundamenten des Wohnteils lagen.

Nach Würdigung dieser Funde kann man die Entstehungszeit des Gehöftes in das Ende des 13. Jahrhunderts ansetzen.

*

Auch die Untersuchung der Dorfwüstung Konůvky brachte wichtige Ausblicke auf das mittelalterliche Dorf. Aus der Grundrissituation der bisher freigelegten Objekte geht hervor, dass die Gehöfte dem Hakentyp entsprachen. An zweiteilige, mit dem First gegen die Kommunikation orientierte Häuser schloss sich senkrecht zum Hof ein dritter Teil an, der sicherlich Wirtschaftscharakter trug. Die Hofeinfahrten lagen zur linken Hand der Häuser und es ist mehr als wahrscheinlich, dass sie mit Toren oder Türen versehen waren.

Die Entstehung dieser Gehöfte fällt in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts, ihr Untergang in das 15. Jahrhundert.

Wenn man die Orientierung der Gehöfte in Konůvky mit jener in Mstěnice und Pfaffenschlag vergleicht, stellt man fest, dass sich die Gehöfte in Konůvky vor allem durch die grundsätzliche Orientierung ihrer Wohnteile mit dem First zur Kommunikation unterscheiden. Es ist bemerkenswert, dass diese Lage auch zu Beginn des 19. Jahrhunderts für Mittel- und Südostmähren typisch war.

Die Gehöfte in Pfaffenschlag und Mstěnice besaßen mehrere gemeinsame Züge. Vor allem kehrten sie die Giebel der Kommunikation zu. Dieser Frage haben Ethnographen (Schier, Pražák), aber auch Kunsthistoriker (z. V. Mencl) Aufmerksamkeit gewidmet. Dem damaligen Mangel an archäologischen Quellen ist es zuzuschreiben, dass manche ihrer Ansichten heute nicht mehr gelten. Pražák hat beispielsweise angenommen, dass die Giebelfrontlage der ländlichen Bauten späteren Datums ist und verlegt sie in das 16. Jahrhundert. Die Untersuchungen in Pfaffenschlag und Mstěnice haben jedoch eindeutig bewiesen, dass die mit dem Giebel zur Kommunikation orientierten Häuser bereits gegen Ende des 13. Jahrhunderts existiert haben.

Ein weiteres Element, dem wir an allen drei untersuchten Siedlung (Mstěnice-Pfaffenschlag und Konůvky) begegnen, ist die auch Speicher oder „klef“ genannte Kammer. Dieser wichtige und uralte Bestandteil des Gehöftes, den Niederle für einen integrierenden Charakter des slawischen Hauses hielt, liess sich in zwei Stadien erfassen. In einem Fall Kammer noch vom Wohnhaus getrennt (Gehöft III in Mstěnice, XI in Pfaffenschlag), im zweiten Fall fanden wir sie bereits mit dem Wohnteil verbunden (Gehöft II in Mstěnice, der Grossteil der Gehöfte in Pfaffenschlag und Konůvky). Aus dieser Lage geht hervor, dass das dreiteilige Haus allmählich entstanden ist. Seine Anfänge hängen mit den Änderungen zusammen, die im Lauf des 13. Jahrhunderts die ökonomische und soziale Stellung der Landwirte betrafen. Die Kammern waren in Mstěnice und Pfaffenschlag aus Stein erbaut, was ebenfalls für die Bedeutung spricht, die man diesem Objekt im Rahmen des mittelalterlichen Gehöftes beigemessen hat.

In Mstěnice wurde bei den Gebäuden noch je ein selbständiges, 9×5 m grosses Objekt festgestellt, das vorläufig aus anderen mährischen Forschungsstätten nicht bekannt ist. Es handelt sich höchstwahrscheinlich um eine Scheune, in der man das gemälte Ge-

treide lagerte. Die Existenz derartiger Scheunen belegen auch schriftliche Quellen, die sie schon seit dem 12. Jahrhundert erwähnen.

Besonders wichtig für den Landwirt waren die Ställe. In Pfaffenschlag schlossen sie sich als selbständige Objekte an den Wohnteil an. Eine ähnliche Lage herrschte bei dem Gehöft II in Mstěnice, während die Ställe des Objektes III wahrscheinlich unter einem Dach mit dem Wohnteil lagen.

In Pfaffenschlag und Mstěnice gehörten zum Bauerngehöft auch die Keller und die sogenannten Löcher. Diese unterirdischen Räume dienten zur Aufbewahrung jener Nahrungsmittel, die Kühle verlangten, wie z. B. die Milch. An beiden Örtlichkeiten waren die Keller vom Innern des Hauses betretbar, dehnten sich aber über den Hausgrundriss aus. Ihre Form war meist unregelmässig, es kommen jedoch auch regelmässige Rechtecke von 1,4 m² bis 8,4 m² Fläche vor. In Pfaffenschlag war das Innere zweier Keller ausgemauert (Gehöfte III und V). Komplizierter und wesentlich mühsamer war die Anlage der Löcher genannten unterirdischen Gänge. Während diese in Pfaffenschlag bis zum Untergang des Dorfes dienten, waren die Löcher in Mstěnice schon im 15. Jahrhundert verschüttet und ihre Existenz ist mit der älteren Siedlungsphase verbunden. An beiden Örtlichkeiten besitzen sie eine Reihe gemeinsamer Merkmale. Man betrat sie über eine rampenartige Böschung. Die Seitenwände waren im offenen Abschnitt gemauert, unter der Erde in das gewachsene Gelände gehöhlt und in Pfaffenschlag hatte man einen Teil in das felsige Liegende gehauen. Während in Pfaffenschlag die unterirdischen Gänge ein unregelmässiges Oval bildeten, so dass Eingang und Ausgang identisch waren, schlug der unterirdische Gang in Mstěnice einen offenen Bogen, dessen Enden an der Erdoberfläche mündeten. An beiden Örtlichkeiten besaßen die Gänge Seitennischen. Ihr Anschluss an das Bauerngehöft lässt erkennen, dass sie eine praktische Funktion erfüllen mussten.

Die bisherigen Forschungsergebnisse auf dem Areal mittelalterlicher Siedlungen lenken die Einstellung der kommenden Untersuchungen vor allem auf die Klärung des Zeitabschnitts, in dem die bäuerliche Siedlung des Gemeindeguttyps zur Siedlung mit individuellen Gehöften wurde. Dies musste im 11. bis 12. Jahrhundert geschehen sein, denn ein Teil der frühmittelalterlichen Siedlung in Mstěnice stellt uns zwar bereits räumlich getrennte Objekte, aber ohne eigene gegen den Dorfplatz orientierte Höfe vor. Noch deutlicher waren die Objekte der älteren Siedlung in Pfaffenschlag separiert, wo die Häuser mit den Wirtschaftsobjekten höchstwahrscheinlich in zwei parallelen Reihen standen.

Von Pfaffenschlag abgesehen wurden die Grundrisse der übrigen landwirtschaftlichen Siedlungen noch nicht vollständig freigelegt. Das ist gewiss ein Mangel, wenn man allgemeine Schlüsse ziehen will. Trotzdem nehme ich an, dass die bisherigen Forschungen hinreichende Belege dafür gebracht haben, dass sich das Bauerngehöft im Zuge der Entwicklung der Wirtschaftsverhältnisse geändert hat. Die Einführung der Emphyteuse bedeutete den wirtschaftlichen und sozialen Umbau des Dorfes, zu dem es nicht nur bei uns, sondern in ganz Mitteleuropa kam. Diese Änderungen bewirkten, dass aus dem leibeigenen der untertane Bauer wurde. Deshalb stieg auch die landwirtschaftliche Erzeugung, denn der Untertan hatte ein grösseres Interesse an der Arbeit als der Leibeigene.

Wenn wir die bisher erkannten Typen mittelalterlicher Gehöfte auf die Karten des stabilen Katasters, das ist etwa in die Lage projizieren, die gegen Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts herrschte, stellen wir fest, dass die Streckhöfe fast vollkommen von reicher gegliederten Typen verdrängt wurden. Die Hakenhöfe umfassten dagegen weite Landstriche Südmährens und gehörten zu den meistverbreiteten Gehöfttypen auf einem Gebiet, das sich im grossen und ganzen mit dem alten Siedlungsareal deckte.

Die Typen der Bauerngehöfte Mährens finden ihre Analogien vor allem in Niederösterreich und in der Slowakei. Das hängt zweifellos mit der kulturellen Gesamtentwicklung des mittleren Donauebens zusammen, wie bereits V. Frolec bei dem Studium der interethnischen Beziehung auf dem Gebiet der Volksarchitektur und vor allem bei der Untersuchung der Entwicklung und Verbreitung des dem Kammertyp entsprechenden Hauses betont hat.

Diese kurze Übersicht der bisher gewonnenen Erkenntnisse über das mittelalterliche Bauerngehöft unterstreicht das Gewicht der materiellen Quellen, die geeignet sind, zur Klärung des Lebens im mittelalterlichen Dorf und der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Stellung seiner Bewohner wesentlich beizutragen.

Verzeichnis der Abbildungen

1. Pfaffenschlag. Rekonstruktion des mittelalterlichen Dorfes.
2. Pfaffenschlag. Grundriss des mittelalterlichen Dorfes.

3. Mstěnice. Grundriss der Gehöfte II und III.
4. Mstěnice. Rekonstruktion der Gehöfte II und III.
5. Mstěnice. Reste des Gehöftes III nach der Entfernung der Ackerkrume.
6. Mstěnice. Keramikfunde aus den Getreidegruben 15, 20 und 225.
7. Mstěnice. Fundamente des eingetieften Kammers des Gehöftes III.
8. Konůvky. Fundamente der bisher entdeckten Gehöften.
9. Pfaffenschlag. Keller im Gehöft III.
10. Mstěnice. Eingang in den unterirdischen Gang.
11. Pfaffenschlag. Erdstall im Gehöft III.
12. Pfaffenschlag. Erdstall im Gehöft XI.
13. Mstěnice. Egetieftes Objekt vor dem Erdstall.
14. Mstěnice. Teil des Gehöftes IV.
15. Die Gehöfttypen in Mähren und Schlesien am Anfang des 19. Jh.